

De Mariale bedevaartskerk van Scherpenheuvel

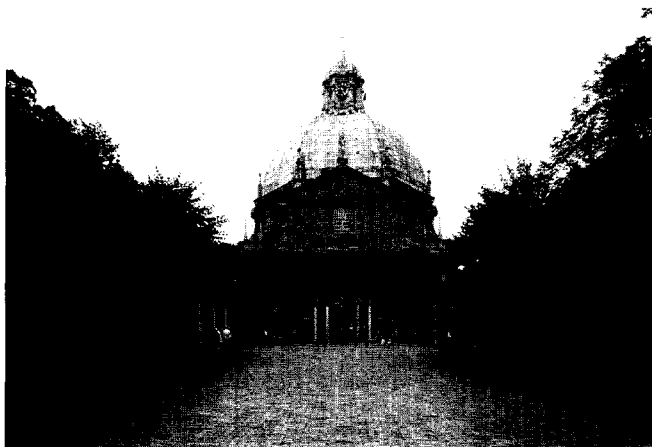
Een onderzoek naar dynastieke relaties en de verspreiding van ontwerpen en denkbeelden over architectuur

Pieter Martens, Joris Snaet ¹

Inleiding

De kerk van Scherpenheuvel werd gebouwd vanaf 1609 onder de regering van de aartshertogen Albrecht en Isabella. De vorsten voelden zich persoonlijk betrokken bij de verering van het miraculeuze Mariabeeld dat er tot op heden wordt bewaard. Het kerkgebouw vormt het middelpunt van het reeds daarvoor ontworpen zevenpuntig aangelegde stadsplan dat in die tijd de meest moderne zienswijzen over ideale stedenbouw belichaamde. De koepelkerk is opgetrokken in een uiterst moderne Italiaanse architectuurtaal en het concept ervan breekt volledig met de lokale traditie.

In de talrijke en zeer recente studies werd de architectuurtaal en het concept van de kerk van Scherpenheuvel steeds vergeleken met de toenmalige architectuurprojecten te Rome, waar Cobergher, de hofarchitect van de aartshertogen en ontwerper van de kerk, jarenlang verbleef.² In deze studie werpen we het licht op een belangrijk bouwproject in de onmiddellijke familiecontext van de aartshertogen, waar tot op heden bij de studie van de kerk van Scherpenheuvel geen aandacht aan besteed is. Op 11 maart 1585 huwde Carlo Emanuele I, hertog van Savoie en prins van Piemonte, te Zaragoza met zijn nicht, Catalina Michaela, de jongere zuster van de aartshertogin Infanta Isabella.³ Beide waren dochters van Filips II, koning

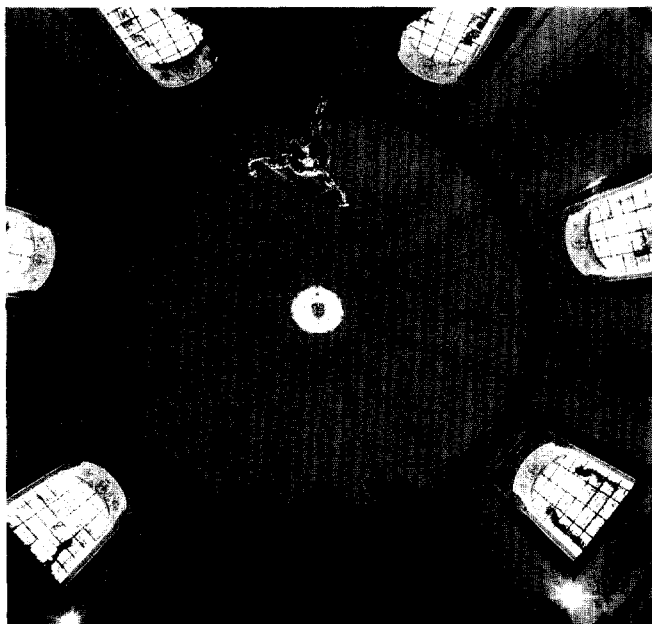

Afb. 1. De bedevaartskerk van Scherpenheuvel, exterieur.
(Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis)

van Spanje, en diens derde vrouw, Elisabeth van Valois.⁴ Het huwelijk tussen de hertog en Catalina Michaela had duidelijk politieke bedoelingen en verhoogde de status van de hertogen van Savoie op het internationale domein. In 1597 sterft Catalina onverwacht, en de hertog besluit om haar te begraven in de kerk van Mondovì. De bouw van deze Mariale bedevaartskerk was een paar jaren daarvoor gestart. Ze was ontworpen op basis van een ovaalvormig centraal grondplan en diende te worden bekroond door een enorme koepel. Een aantal ideeën en concepten die in dit project aanwezig zijn en die verder in dit artikel ter sprake komen, vertonen een grote gelijkenis met ideeën en concepten aanwezig in Scherpenheuvel. De dynastieke band die tussen de bouwheren van beide projecten bestond, doet eveneens vragen rijzen over de preciese, onderlinge rol van aartshertog Albrecht en zijn hofarchitect Cobergher.

Scherpenheuvel

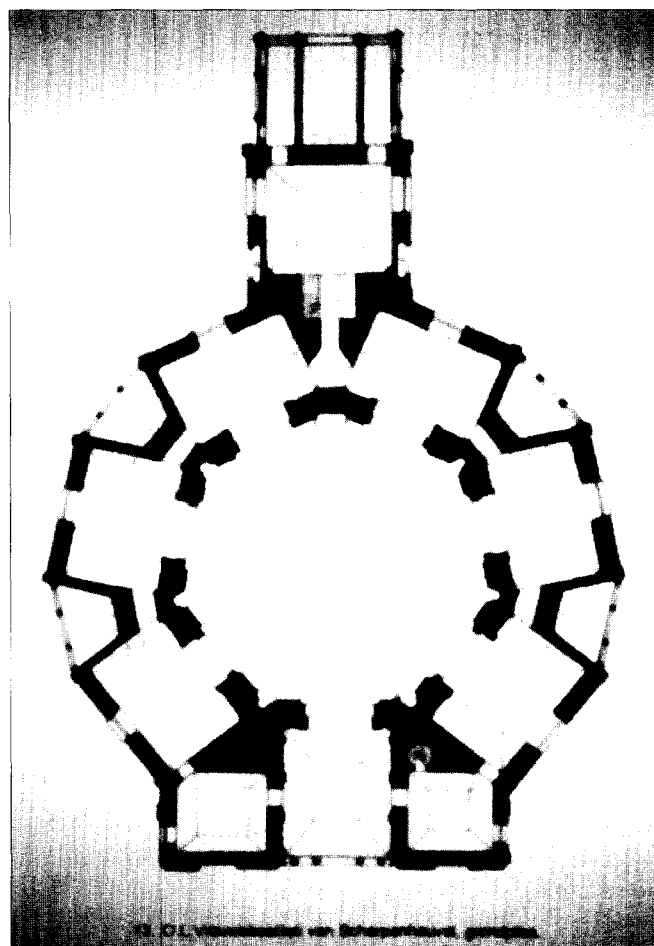
De aartshertogen bezoeken Scherpenheuvel een eerste maal in november 1603, kort na de bevrijding van 's Hertogenbosch. Ze kwamen hier om het miraculeuze Mariabeeldje, dat aan een oude eik hing, te bedanken voor de overwinning. Kort daarna vatte Albrecht het plan op om op deze onherbergzame plek een kleine kapel te laten bouwen, met hier rond een *hortus conclusus*, een gesloten tuin in de vorm van een zevenster. In 1604 wordt de kapel vernietigd door calvinisten. Na de verovering van Oostende door Ambrogio Spinola, komen de aartshertogen hier opnieuw op bedevaart. Een jaar later, op 6 november 1605, verleenden Albrecht en Isabella aan Scherpenheuvel dezelfde stadsrechten als Oostende en wordt een aanvang genomen met de verdere uitbouw van de site. Op 28 april 1607 decreteren de aartshertogen de bouw van een kerk. Op 2 juli 1609 heeft, te midden van de feestroes die op het sluiten van het Twaalfjarige Bestand volgt, de eerste steenlegging van de kerk plaats. Voor de uitvoering stond de hofarchitect Cobergher in, die door de aartshertogen reeds in 1600 te Rome gecontacteerd was. In 1624 werd een klooster voor de oratorianen opgericht ten oosten van de kerk. Door een gaanderij werd het klooster rechtstreeks met de kerk verbonden. Ondanks steun van het Brusselse Hof, zal de kerkwijding pas plaatsvinden in juni 1627.⁵ Albrecht wenste dat de symboliek van het getal zeven, dat

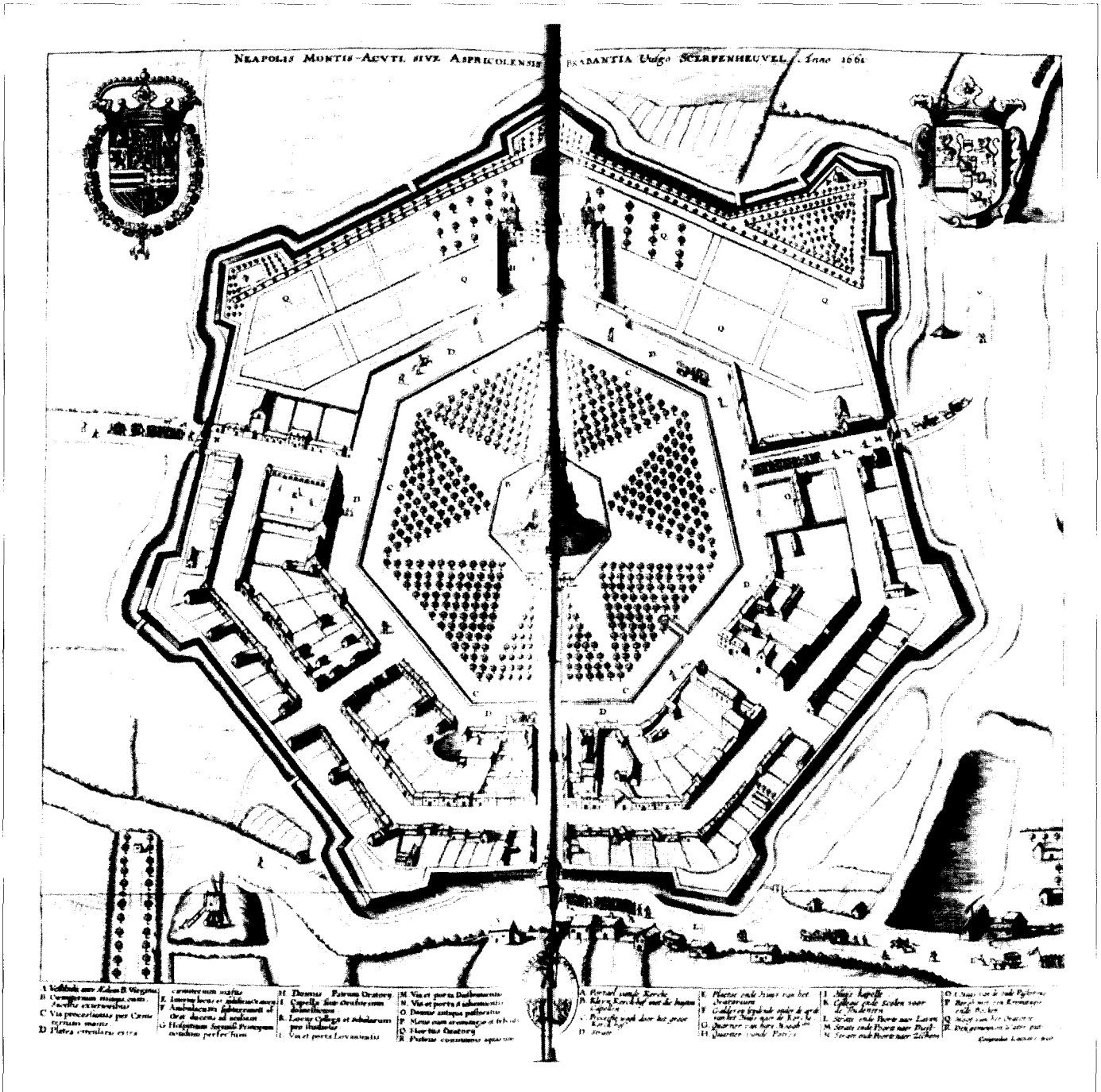
Afb. 2. De bedevaatskerk van Scherpenheuvel, koepel.
(Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis)

vanuit een religieus standpunt in verband gebracht wordt met de zeven vreugden en smarten van Maria, alomtegenwoordig zou zijn in Scherpenheuvel. Voor de bouw van de kerk een aanvang nam, had de aartshertog de wens uitgedrukt om binnen de 'hortus' 14 kleine kapellen of staties die het heiligdom zouden omsluiten, te bouwen.⁶ De kerk werd gebouwd op een zevenhoekig grondplan, dat het zevenhoekig stadsconcept bekrongde. Binnen de context van de aartshertogen duikt het getal zeven nog op in verschillende andere projecten die steeds met Maria te maken hebben. Zo besluiten Albrecht en Isabella in 1620 dat de overheid zal instaan voor de permanente verlichting van zeven Maria-altaren in zeven kerken en kapellen verspreid over het land: te Scherpenheuvel, Halle, Laken, Chièvres, Foy-Notre-Dame, in de kapel van het Heilig Sacrament in de Sint-Goedele te Brussel en in de collegiale kerk te Binche. Op de door Francart ontworpen laan tussen Brussel en Laken laat de Infanta 14 staties bouwen, die de zeven smarten en vreugden van de Maagd uitbeelden. In 1626 maakt de Infanta de weg vrij voor de bouw van een zevende klooster in het Zoniënwoud bij Brussel.⁷ Buiten deze 'religieuze' betekenis, dient evenwel benadrukt te worden dat het gebruik van zulke symbolische getallen niet uitzonderlijk was binnen de toenmalige denkbeelden over ideale architectuur. Andere Zuid-Nederlandse fortificatiesteden zoals Damme (1617) en Zandvliet (1622-1628) werden ook aangelegd op basis van een zevenhoek. In de Noordelijke Nederlanden waren vanaf 1580 Coevorden en vanaf 1583 Willemstad reeds gepland volgens een heptagonaal grondplan. In de door ons onderzochte toenmalige ideaal aangelegde Italiaanse vestingssteden wordt de centrale plaats nooit ingenomen door een kerk maar wel door een 'place d'armes'.⁸

Het plan van de kerk van Scherpenheuvel is opgebouwd rond een regelmatige zevenhoek met langs elke zijde een rechthoekige nevenruimte (afb. 3). Zes van deze zeven ruimten zijn ingericht als kapel met een eigen altaar. Links en rechts van het ingangsportaal bevinden zich twee kleinere bijruimten, links de kaarsenkapel, rechts de doopkapel. Al deze kapellen worden via kleine deurtjes verbonden. De zijkapellen worden afgescheiden van de centrale koepelruimte door grote, in marmer uitgevoerde afsluithekken.⁹ Deze zijkapellen met doorgangen te Scherpenheuvel vertonen een structurele overeenkomst met de gekoppelde zijkapellen zoals we die binnen een Italiaanse context in longitudinale ontwerpen tegenkomen (zoals bijvoorbeeld Vignola's Gésu en Palladio's Il Redentore). Hier zijn ze bestemd voor de priesters die aldus de zij-altaren konden bedienen zonder dat ze zich moesten begeven in het voor het gewone volk bestemde schip.¹⁰ Merkwaardig is wel vast te stellen hoe te Scherpenheuvel de altaren tegen de oostelijke muur geplaatst zijn en niet, zoals in Italië gebruikelijk is, tegen de buitenste muren. Mogelijk is hierin een invloed aanwezig van de lokale traditionele altaaropstelling zoals we die onder meer vinden in ambulatoria van gotische kerken.

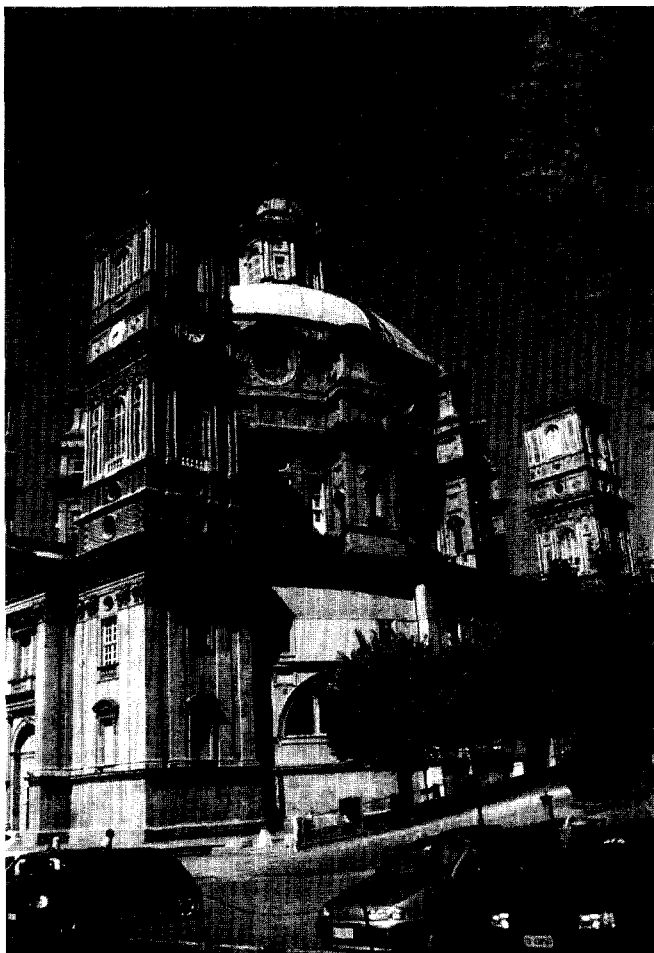
Afb. 3. De bedevaatskerk van Scherpenheuvel, plattegrond.
(Plantenga, o.c. [n. 2] fig. 55.)

Afb. 4. Coenradus Lauwers, *Stadsplattegrond van Scherpenheuvel in vogelvlucht, met voorstelling van de kerk, ets op papier, 44 x 45,7.* (KULeuven, Godsdienstbibliotheek, P Plano 98/Sand Chor).

Rondom de kerk, aan de binnenzijde van de *hortus conclusus*, was er een processionele rondgang aanwezig. Balthasar III Moretus bevestigt in zijn reisverhaal van 1668 dat hij tot tweemaal toe zijn devotie deed door driemaal rond de kerk te gaan.¹¹ Op de gravure van Coenradus Lauwers van de stad van Scherpenheuvel van 1661 is onder de letter 'C' de pro-

cessieweg aangeduid die aan de binnenzijde van de ommuring van de *hortus conclusus* lag (afb. 4).¹² De vormentaal waarin de kerk van Scherpenheuvel werd uitgevoerd is geïnspireerd door een aantal Romeinse bouwwerken en modellen die Cobergher tijdens zijn verblijf in Rome gekend heeft. De gevel van de *Santa Maria dell'Orto*,

Afb. 5. De bedevaartskerk van Mondovì, exterieur. (Annie De Vos).

ontworpen door Martino Lunghi (voltooid in 1579) is op analoge wijze uitgewerkt en met obeliskens versierd. De uitwerking van de muurvlakken en de raamomlijstingen van de kerk te Scherpenheuvel, in het bijzonder die van de toren, zijn duidelijk geïnspireerd door de inventies van Michelangelo maar werden door de architect op een persoonlijke wijze verwerkt.¹³ Voor het verstaan van het concept van de kerk van Scherpenheuvel en haar verschillende betekenislagen, dient echter verder gekeken te worden dan de 16de eeuwse Romeinse bouwpraktijk.

Mondovì

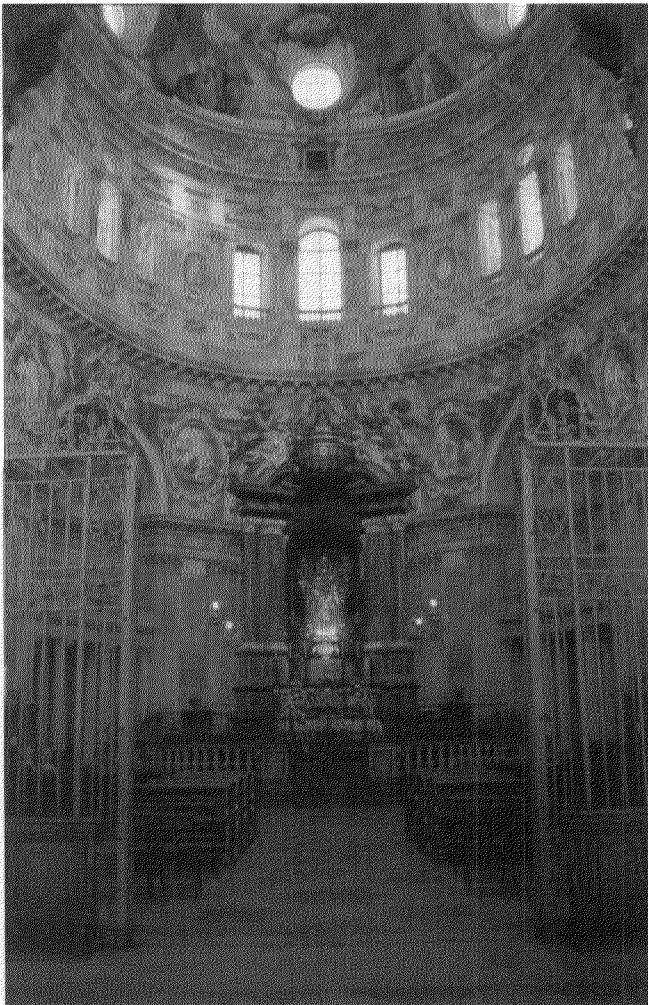
De verering van de 'Madonna di Vico' van Mondovì, gelegen ten westen van Genua, gaat terug tot het begin van de 16de eeuw.¹⁴ Omstreeks 1594, na een pestepidemie, wordt uit dankbaarheid een kleine kapel opgericht rondom de miraculeuze geschilderde afbeelding van Maria. De toevloed van pelgrims is zo groot dat reeds in 1595 de eerste steen wordt

gelegd voor de bouw van een grotere kerk, waarin de bestaande kapel als koor zou worden opgenomen. Er zijn geen plannen bewaard van dit eerste project, dat vrijwel meteen wordt opgegeven wanneer de bisschop van Mondovì beslist een wedstrijd te houden voor het ontwerp van een nog grotere, nieuwe kerk. Een maand later schrijft de bisschop naar Carlo Emanuele, hertog van Savoie: 'Per la fabbrica ... della chiesa ho fatto venire molte piante e disegni di valentuomini da Roma, Milano e Genova e di altri luoghi'.¹⁵ Deze plannen, van een zevental architecten, liggen bij de bisschop te wachten op de goedkeuring van de hertog. Uiteindelijk komt Carlo Emanuele zelf naar Mondovì en neemt alle plannen mee terug naar Turijn. Aanvankelijk laat de hertog zijn goedkeuring blijken voor het ontwerp van Ercole Negro di Sanfront (1541-1622), een edelman werkzaam aan zijn hof als architect, ingenieur en legerofficier. Eenmaal teruggekeerd in Turijn laat de hertog Ascanio Vitozzi (1539-1615), sinds 1584 hofarchitect en ingenieur en onder meer werkzaam aan de vestingswerken van Turijn en het nieuwe hertogelijk paleis, nieuwe plannen voor de kerk maken.¹⁶ Naar zijn ontwerp wordt uiteindelijk begonnen met de bouw. Op 7 juli 1596 viert men de eerstesteenlegging van de nieuwe kerk, in aanwezigheid van de hertogelijke familie.

De verschillende plannen die naar de bisschop werden toegestuurd, werden door Alessandro Tesauro, één van de deelnemers, gebundeld.¹⁷ Het zou in deze context te ver gaan om ze opnieuw te bespreken, maar we willen wel benadrukken dat de plannen voor de Mariale bedevaartskerk een grote verscheidenheid laten zien, gaande van een traditioneel longitudinaal driebeukig plan tot een centraalbouw. De centraalbouwen zijn ontworpen op basis van een achthoek, zoals in het project van Domenico Paganello, of op basis van een ingeschreven Grieks kruis, zoals in het project van G. Paolo Magi.¹⁸ Andere plannen werden gemaakt door P. Dettoni en G.B. Clarici. De aanwezigheid van meerdere toegangsdeuren in sommige plannen wijst erop hoe aandacht besteed werd aan de opvang van een grote menigte pelgrims.

Aanvankelijk ontwerpt Ercole Negro di Sanfront ook een viertal longitudinale grondplannen. Later laat hij zich inspireren door het *Pianta del Tempio seguente*, zoals opgenomen in het tractaat van Antonio Labacco (afb. 7).¹⁹ Ercole Negro voert evenwel enkele opmerkelijke veranderingen door. In een eerste fase kopieert hij bijna letterlijk het ontwerp van Labacco, maar voegt er aan de buitenkant een portiek aan toe.²⁰ In een tweede fase verandert hij het cirkelvormige grondplan in een ovaalvorm en voegt vier hoektorens toe (afb. 8). Centraal in de kerkruimte plaatst hij een ovaal baldakijn waaronder het miraculeuze schilderij met de afbeelding van Maria geplaatst diende te worden.²¹ Verder verandert hij de Ionische halfzuilen in Dorische pilasters. Het smalle gevelfront van Labacco wordt verbreed en sluit aan bij de onderbouw van de hoektorens.²²

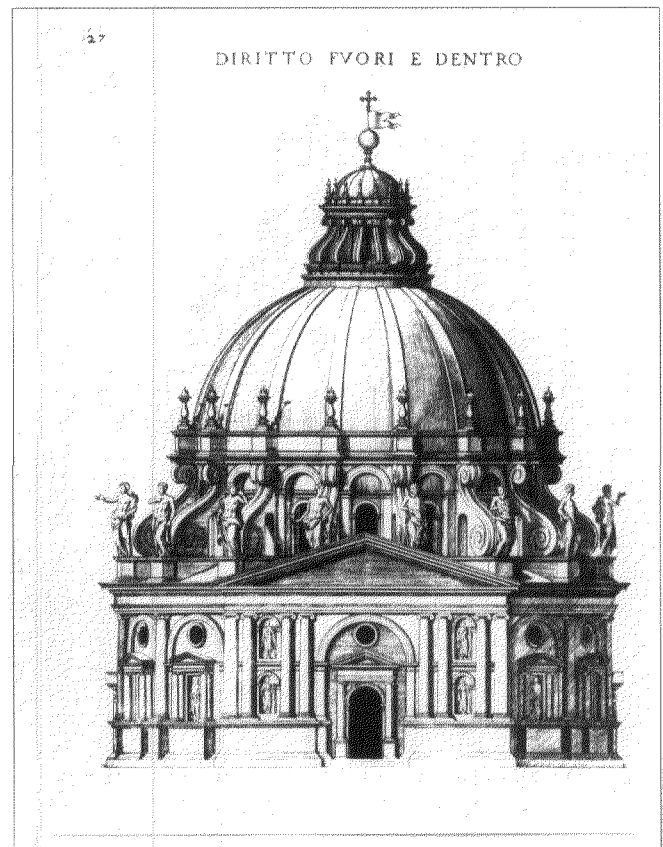
Het definitieve ontwerp van Vitozzi, volgens hetwelk de bouw

Afb. 6. De bedevaartskerk van Mondovì, interieur. (Annemie De Vos).

van de kerk werd aangevangen, bouwt voort op het ontwerp van Ercole Negro (afb. 9,10).²³ De ovaalvorm wordt behouden, alsook de vier hoektorens, maar de vormentaal verschilt en neemt afstand van de gravure van Labacco: zo verdwijnen de karakteristieke voluten rondom de koepeltamboer en worden de hoektorens hoger en spitser.²⁴ Het is echter vooral in de behandeling van het interieur dat de voornaamste verandering plaatsvindt en waarin we een duidelijke invloed bespeuren van de op dat ogenblik in opbouw zijnde S. Giacomo in Augusta te Rome. Naast de hoofdas die loopt van de ingang naar het koor, wordt een tweede as bekomen die twee dwars op de hoofdas geplaatste zijingangen verbindt.²⁵ De drie ingangen – één op de hoofdas en twee op de zijas – en het centraal geplaatste tabernakel staan een constante circulatie van pelgrims toe. Op de diagonale assen werden vier kapellen geïnstalleerd waarin later de grafmonumenten van de hertogelijke familie werden ondergebracht.

In december 1597 sterft Catalina Michaela en beslist de hertog

Afb. 7. Antonio Labacco, Aanzicht van ronde tempel, gravure. Libro d' Antonio Labacco appartenente a l'architettura nel qual si figurano alcune notabili antiquità di Roma, 1552, fol. 27. (KULeuven, Centrale Bibliotheek, BTAB C 2057) (Pol Stuyven)

dat zij in de nieuwe kerk begraven zal worden. Ook hijzelf en de naaste familieleden dienden een plaats te krijgen in dit nieuwe familiemausoleum, naast de nog over te brengen stoffelijke overschotten van zijn voorouders, alsook dat van paus Felix V.

Het project schiet echter onvoldoende op en bij de dood van Vitozzi in 1615 vallen de werken stil. De kerk is dan slechts afgewerkt tot op de hoogte van de kroonlijst. Provisorisch worden een aantal kapellen in dienst genomen. Na de dood van de hertog in 1632 verliezen de erfgenamen hun interesse voor de voltooiing van de kerk. Het grafmonument van de hertog wordt slechts in de loop van de 18de eeuw in de kerk opgericht, nadat de kerk voltooid was onder Francesco Gallo. De familieleden van de hertog werden ondergebracht in de nieuw opgerichte Supergabasiliek te Turijn.²⁶

In 1596 werden op aandringen van Carlo Emanuele kloosterleden van de cisterciënzerorde naar Mondovì gehaald, die instonden voor de opvang van de gelovigen. De bouw van het kloostergebouw vangt aan in 1602 maar het zal pas voltooid worden in 1640. Vier jaar later zal een overdekte gang ge-

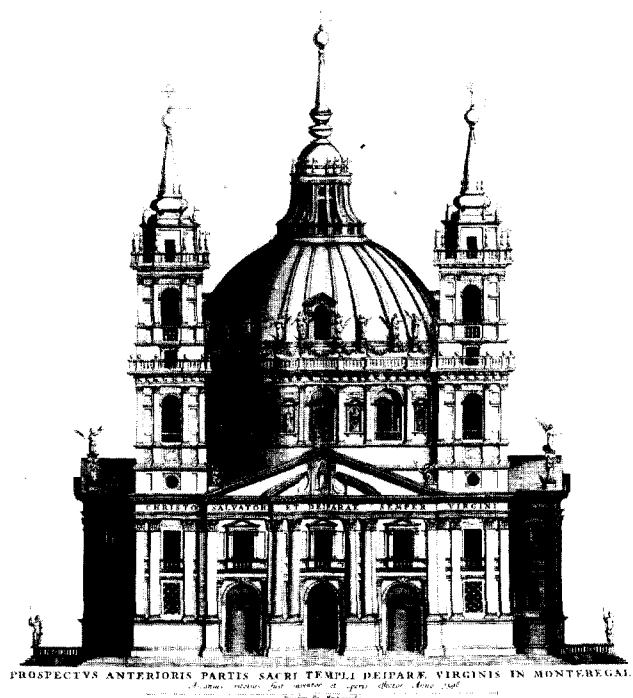

Afb. 8. Ercole Negro di Sanfront, project voor de bedevaartskerk van Mondovì, opgehoogde pentekening, omstreeks 1595. Turijn, *Bibliotheca Nazionale, Deseins pour la construction de Nôtre Dame de Mondovì*. (Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, fig. 76)

maakt worden die het klooster rechtstreeks verbindt met de kerk. De bediening van het hospitaal, waarvan de bouw gestart werd in 1603, werd toevertrouwd aan leden van de jezuïetenorde.²⁷

Verschillen en gelijkenissen tussen Scherpenheuvel en Mondovì

De kerken van Scherpenheuvel en Mondovì zijn ontworpen als koepelkerken die vanop een grote afstand en langs alle zijden zichtbaar zijn. Ze behoren beide tot een oudere, laat 15de- en 16de- eeuwse Noord-Italiaanse traditie waarin talloze andere Mariale bedevaartskerken, ontworpen als een centraalgebouw, gesitueerd kunnen worden. In al deze kerken zorgt een miraculeus Mariabeeld, dat zich meestal in een weinig belangrijk dorp of gehucht bevindt, voor een toestroom van een massa pelgrims en wordt er eerst een eenvoudige kapel opgericht, die spoedig vervangen wordt door een grotere kerk.²⁸ De ontwerpen van deze 15de- en 16de- eeuwse Italiaanse kerken verschillen evenwel sterk van zowel het project te Scherpenheuvel als dat van Mondovì. Ze zijn overwegend gebouwd op basis van een achthoek (Pistoia, Lodi,

Afb. 9. De bedevaartskerk van Mondovì, opstand, gravure. *Theatrum Statuum Regiae Celsitudinis Sabaudiae Ducis, Amsterdam, 1682*. (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, *Kostbare Werken 1045 B 4*).

Crema, Pavia, Busto Arsizio, Verona), een Grieks kruis (Prato, Todi, Montepulciano) of een ingeschreven Grieks kruis (Brescia, Parma, Piacenza, Genua).

Ook buiten Italië bleef het idee van de Mariale centraalgebouw doorheen de latere middeleeuwen doorleven. Mörsch heeft reeds het verband gelegd tussen Scherpenheuvel en het *Batalha* in Portugal. Dit 15de- eeuwse, laatgotische koningsgraf is gebouwd op basis van een achthoek waaraan zeven kapellen zijn toegevoegd. Het werd opgericht na een militaire overwinning die men aan Maria dankte.²⁹ De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Trier (13de eeuw) en de Mariakerk van het benediktijnerklooster te Ettal (14de eeuw) werden beiden op een centraal grondplan (met ambulatorium) gebouwd. Wat betreft de Nederlanden, kan er geweest worden op het voorkomen van een ronde Mariakapel in het oostelijke koorhoofd van bijvoorbeeld de Onze-Lieve-Vrouw bij Sint-Pieters te Gent en in de Sint-Goedele te Brussel (beide eind 13de eeuw).³⁰

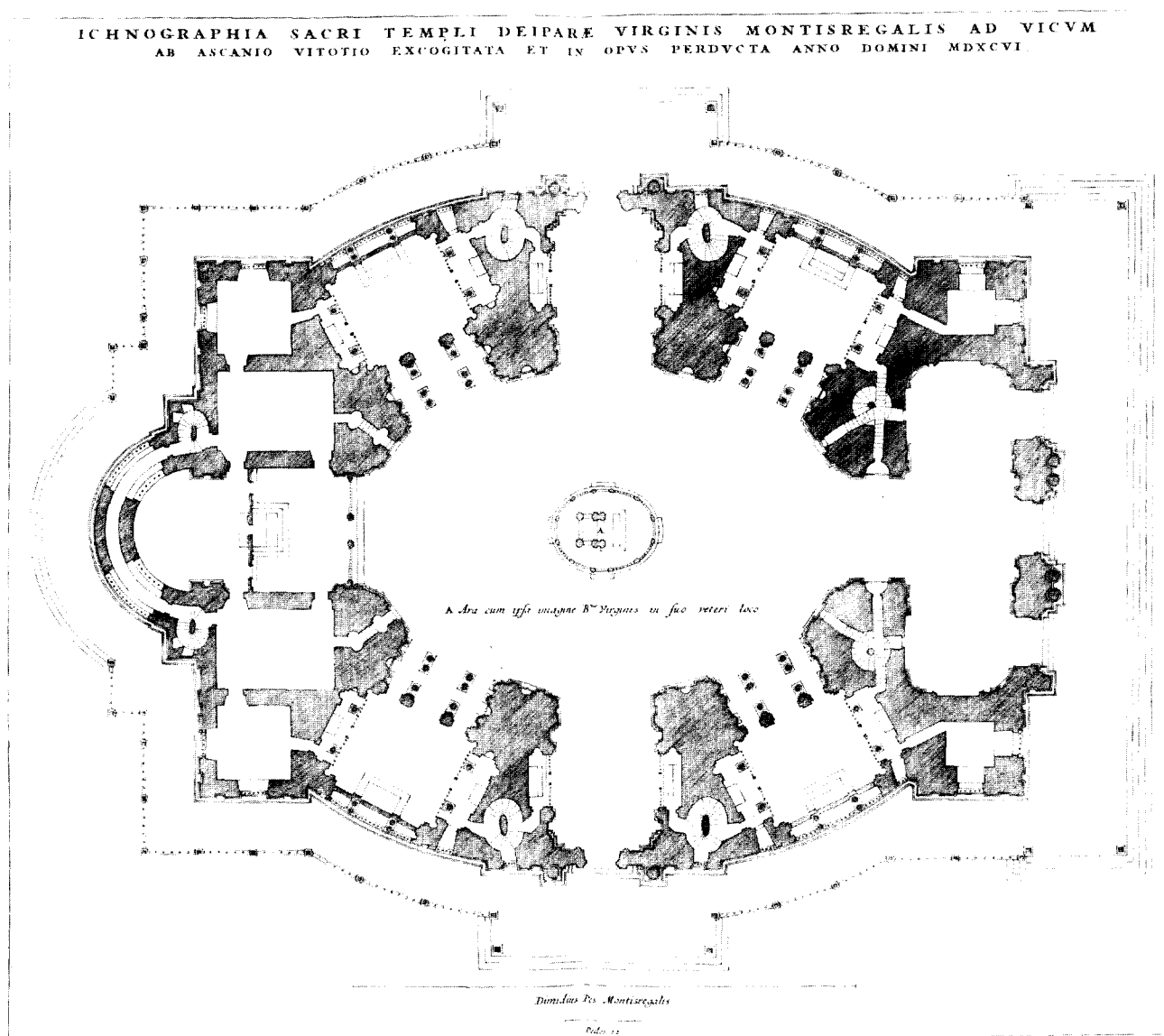
Net als Scherpenheuvel werd de kerk van Mondovì ingepast binnen een groter architecturaal concept. Op een gegeven ogenblik laat Carlo Emanuele op de heuvel rondom de kerk zeven kapellen oprichten, die de Mariakerk 'als een krans of een kroon' omgeven.³¹ Het kloostergebouw van de cisterciënzers vormt thans een op zichzelf staande bouwblok gelegen

ten noordoosten van de kerk. Drie grondplannen uit de kring rond Vitozzi laten evenwel zien hoe men in de beginfase het klooster en de andere bijgebouwen wilde schikken rondom een groots aangelegd plein waarvan de kerk het centrum vormde (afb. 11). De plannen zijn uitgevoerd in een indrukwekkende, moderne architectuurtaal waarbij grote aandacht is besteed aan de aswerking en de symmetrische uitwerking van het geheel. Twee andere schetsen tonen de kerk met haar ruime omgeving en laten zien hoe men op een gegeven moment met het idee speelde om rondom de kerk een rechthoekig plein met afgeschuinde hoeken te bouwen. Maar liefst acht wegen dienden zo te worden aangelegd dat ze op de hoofdassen (in het verlengde van de hoofdingang en van de zij-

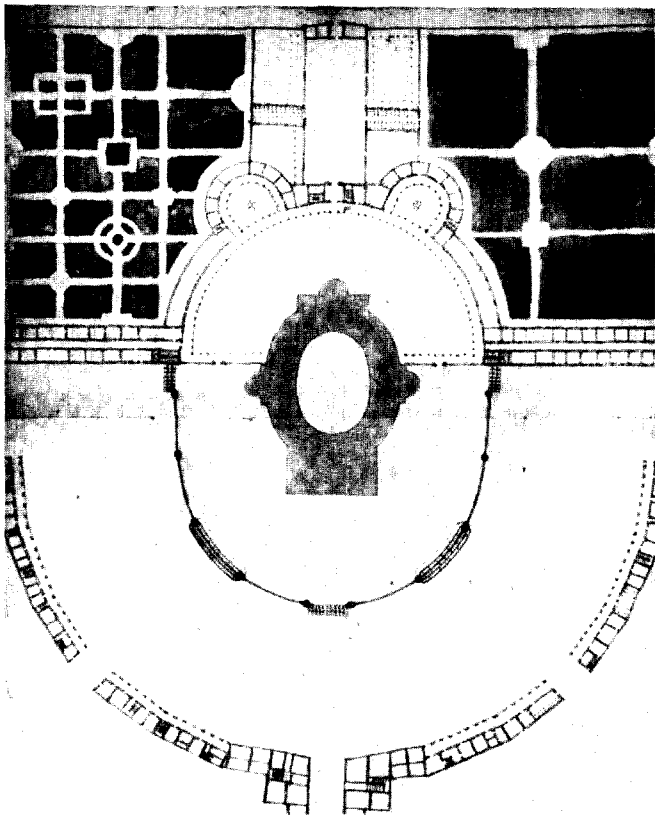
ingangen van de kerk) en in de hoeken van het plein uitkwamen.³²

In beide kerken is een betekenisverrijking met de vrede aanwezig. Ter ere van het verdrag van Vervins wordt de pas opgerichte kerk te Mondovì een *Tempio della Pace*.³³ Drie maanden nadat in 1609 het Twaalfjarige Bestand werd gesloten, legden Albrecht en Isabella de eerste steen van de nieuwe bedevaartskerk te Scherpenheuvel, uit dank voor het herstel van de vrede. In het beeldenprogramma van de kerk zal het thema van de vrede een voorname plaats innemen.³⁴

Ook wat de architectuurtaal van de kerken zelf betreft, zijn er

Afb. 10. De bedevaartskerk van Mondovì, plattegrond, gravure. Uit *Theatrum Statuum Regiae Celsitudinis Sabaudiae Ducis*, Amsterdam, 1682. (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Kostbare Werken 1045 B 4).

Afb. 11. Asconio Vitozzi, project voor het heiligdom en zijn omgeving, opgehoogde pentekening, omstreeks 1595. Turijn, Bibliotheca Nazionale, *Desseins pour la construction de Nôtre Dame de Mondovì*. (Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, fig. 91.)

een aantal parallellen te trekken. De uiterlijke kenmerken van de kerk van Scherpenheuvel (in het bijzonder de opbouw van de koepel) vertonen een grote gelijkenis met het ronde tempelmodel van Labacco. Het is niet uitgesloten dat Cobergher het model persoonlijk heeft bestudeerd voor de bouw van de Zuid-Nederlandse kerk.³⁵ Ons zijn geen vroegere Mariakerken bekend waarbij dit model, dat in de ontwerpfase van Mondovì zulk een belangrijke rol speelde, gebruikt werd als voorbeeld³⁶.

De kerk van Mondovì was opgevat als een mausoleum voor de hertogelijke familie. Op het grondplan is duidelijk te zien hoe de vier zijkapellen waarin de grafmonumenten geplaatst dienden te worden, visueel en ruimtelijk afgeschermd worden van de hoofdruimte door een dubbele rij gekoppelde zuilen. De ingangsportieken van de zijkapellen dienden te worden uitgewerkt met een serliana.³⁷ In de kerk van Scherpenheuvel werden er geen grafkapellen ingericht maar is er wel sprake van een symbolisch mausoleum. Jean Puget de la Serre, de biograaf van Isabella, vermeldt in zijn *Mausolée érigé à la mémoire immortelle de ... Isabelle* van 1634, een hommage aan de deugden van de Infanta waarbij ook het bezoek van Maria de Medici aan Brussel uitgebreid ter sprake komt, hoe

de talrijke pelgrims die Scherpenheuvel komen bezoeken de herinnering van de oprichters van het heiligdom in gedachtenis hebben.³⁸

Albrecht en Isabella in het hertogdom van Piemonte

Noch Albrecht, noch Isabella hebben – voor zover we hebben kunnen nagaan – ooit Mondovì bezocht, maar ze verbleven meerdere malen in het hertogdom. Na de voltrekking per procuratie van het huwelijk tussen Albrecht en Isabella, dat plaatsvond op 15 november 1598 te Ferrara verblijft Albrecht vanaf 30 november 1598 tot 2 februari 1599 te Milaan. Vanaf 13 tot 22 december komt de hertog van Savoie over en worden er grote feesten en banketten ter ere van de gasten georganiseerd. De eigenlijke inzegening van het huwelijk tussen Albrecht en Isabella vindt plaats op 18 april 1599 te Valencia. Carlo Emanuele was hier aanwezig.³⁹ Ook tijdens de huwelijksreis passeert de aartshertog, ditmaal in het gezelschap van zijn bruid, te Genua en op 5 juli voor een tweede maal te Milaan (daarvoor hadden ze Savona bezocht dat slechts een 50-tal kilometer ten Oosten van Mondovì ligt.). We weten dat de aartshertogen op hun reis door Noord-Italië onder meer de Mariakerken van Pavia en Lodi bezocht hebben.⁴⁰

Het lijkt ons erg onwaarschijnlijk dat zij tijdens deze tochten niet geïnformeerd zouden zijn over het pas opgestarte bouwproject van de hertog en zijn plannen om er een grafmonument voor de pas overleden zus van Isabella in op te richten. Het is mogelijk dat Carlo Emanuele of mensen uit zijn entourage Albrecht het project toonden aan de hand van de in 1597 voltooide gravures van Giacomo Fornasari of de niet uitgevoerde ontwerpen. Het zou ook kunnen dat de aartshertogen later, toen de plannen voor Scherpenheuvel werden opgevat, aan Carlo Emanuele gevraagd hebben tekeningen of dergelijke op te sturen.⁴¹

‘Sancta Maria Rotunda’

De perceptie van de kerk van Scherpenheuvel door tijdgenoten, bewijst in ieder geval hoe de ronde Mariale bedevaartskerk beschouwd werd als behorende tot een zeer oude traditie. Augustus Wichmans, abt van de abdij van Tongerlo, legt in zijn beschrijving van de kerk (opgenomen in het tweede boek van zijn *Brabantia mariana tripartita* uit 1632) het verband tussen de kerk en het Pantheon en de ronde tempel van Vesta te Rome. Het Pantheon werd in 609 door Bonifacius IV gewijd aan Maria en alle heiligen en ‘Sancta Maria Rotunda’ genoemd. Talrijke latere Mariakerken, waaronder ook de kerk van Mondovì – zoals blijkt uit een in 1596 door Amedeo Stoppero geschreven sonnet ter ere van Carlo Emanuele – werden met dit prototype in verband gebracht.⁴² Wichmans benadrukt daarenboven dat het cirkelvormige koepelproject een grote symboliek uitstraalt.⁴³ In het eerste deel van zijn boek geeft Wichmans weer hoe talrijke vroegere heersers net als de

aartshertogen een speciale verering voor de maagd Maria hadden. Wichmans dicht hier de aartshertogen een rol toe als ideale Christelijke heersers en plaatst hun verering voor Maria binnen een langere traditie. In dit historisch overzicht neemt Wichmans twee andere Mariale centraalbouwwerken op: de ronde kerk Hagias Soros te Constantinopel opgericht door Leo I (457-474) waarin het kleed van Maria bewaard werd en de Paltskapel te Aken die eveneens erkend wordt als een Mariale centraalbouw waarnaar talrijke pelgrims trokken. De kerk droeg bovendien een belangrijke mausoleumconnotatie omdat hier Karel de Grote, keizer en, zo onderstreept Wichmans, heerser over het hertogdom Brabant, begraven was.⁴⁴

Het is niet onbelangrijk te weten dat Albrecht sterke aspiraties had voor de keizerlijke troon. Reeds vanaf omstreeks 1597 en zeker na het huwelijk met Isabella was Rudolf II bewust van de aspiraties van zijn jongere broer. Wanneer vanaf 1605 de mentale en politieke krachten van Rudolf II er op achteruit waren gegaan, kreeg Albrecht zelfs de steun van een aantal leden van het hof te Praag. Na de afzetting in 1608 van Rudolf II op instigatie van Mathias – eveneens een broer van Rudolf II en Albrecht – door de Hongaarse Staten, zocht Albrecht zelfs openlijk de steun van de paus. Pas vanaf 1612 werden Albrechts ambities getemperd, toen Mathias de overleden Rudolf II opvolgde. Het verband dat gelegd wordt tussen de kerk van Scherpenheuvel en de ‘keizerlijke’ Paltskapel te Aken lijkt te passen binnen de keizerlijke politiek van de aartshertog. De tekst van Wichmans doet alleszins vermoeden dat tijdgenoten niet ongevoelig waren voor deze connotatie. De aanstelling van Cobergher als hofarchitect paste eveneens binnen een bredere politiek van de aartshertog die zijn hof wenste te spiegelen aan dat van Rudolf II te Praag. Ook de keizerlijke thematiek van de twee grotten opgericht in de tuinen van het paleis van Coudenberg en Albrechts bewuste aankoopbeleid van schilderijen die tot de voormalige collectie van Rudolf II behoorden, getuigen hoezeer het kunstbeleid van de aartshertogen geïnspireerd werd door politieke beweegredenen.⁴⁵

Slotbeschouwing

De voorbeelden van Mondovì en Scherpenheuvel laten duidelijk zien hoe in het begin van de 17de eeuw talrijke betekenislagen zich kunnen opstapelen binnen één enkel architecturaal ontwerp. Vernieuwing vermengt zich met continuïteit, architecturale ideaalbeelden met functionele aanpassingen. Het resultaat is een uiterst complex architecturaal ontwerp met verschillende betekenislagen dat door de hedendaagse onderzoeker slechts met de grootste omzichtigheid ontrafeld dient te worden.

De uitwerking van de architectuurtaal van de kerk van Scherpenheuvel is zonder twijfel het werk van de hofarchitect Cobergher, die een grote kennis had van de eigentijdse Romeinse bouwwerken. Wat betreft de uitwerking van de kerk als

Mariaal bedevaartsoord, de daarmee verbonden stadsaanleg en bepaalde betekenislagen lijkt het er thans op dat de aartshertogen hierin een veel prominentere rol gespeeld hebben dan tot voor kort werd aangenomen. We stellen immers vast dat ook in Mondovì – opgetrokken een tiental jaren voor Scherpenheuvel – de bouwheer, Carlo Emanuele I, zich persoonlijk bezig hield met de uitwerking van het kerkelijk programma. De directe dynastieke banden die tussen hem en de aartshertogen bestonden, verklaren hoogstwaarschijnlijk de gelijkenissen tussen de betekenislagen van beide kerken. Opmerkelijk is bovendien dat de gravure van Labacco, die in de ontwerpfasen van Mondovì voor het eerst als Mariakerk opduikt, tevens als inspiratiebron heeft gediend voor de uitwerking van de kerk van Scherpenheuvel (Later zal ze nogmaals een rol spelen bij de Santa Maria della Salute te Venetië). Ook andere voorbeelden tonen hoe eigentijdse vorsten zich toelegden op architectuur, dit als een passende bezigheid voor een vorst beschouwden en de architecturale ontwerpen gebruikten om hun politieke aspiraties te verbeelden.⁴⁶

Noten

- 1 De auteurs wensen volgende personen te bedanken voor deskundig advies: Krista De Jonge, Charles van den Heuvel, Piet Lombaerde en Valerie Herremans.
- 2 Reeds in 1926 stelde Plantenga de vraag met betrekking tot de basiliek van Scherpenheuvel: ‘Cette oeuvre est-elle une création tout à fait originale de Cobergher ou bien peut-on trouver les modèles en Italie? ... On est porté instinctivement à rechercher les édifices à plan central que Cobergher peut avoir vus et à compiler les ouvrages d’architecture que le maître doit avoir connus.’ J.H. Plantenga, *L’architecture religieuse dans l’ancien duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu’au gouvernement Autrichien (1598-1713)*, 1926, p. 34. Voor haar onderzoek over de kerkelijke architectuur van Wensel Cobergher ging Tine Meganck uit van hetzelfde vertrekpunt. Tine Meganck, *De kerkelijke architectuur van Wensel Cobergher (1557/61-1634) in het licht van zijn verblijf te Rome (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, jg. 60, nr. 64)*, Brussel 1998.
- 3 Luc Duerloo en Werner Thomas (ed.), *Albrecht & Isabella 1598-1621. tentoonstellingscatalogus*, Brussel-Leuven 1998, nr. 407, pp. 296-298.
- 4 Op een schilderij bewaard in het Monasterio de las Descalzas Reales te Madrid zien we de beide zusjes samen afgebeeld. Isabella, geboren in augustus 1566, is dan ongeveer drie jaar oud en één jaar en twee maanden ouder dan Catalina Michaela, die op het schilderij is afgebeeld staande in een loopstoeltje. Werner Thomas en Luc Duerloo (ed.), *Albrecht & Isabella 1598-1621, Essays*, Brussel-Leuven 1998, p. 68.
- 5 Paul Saintenoy, ‘Wenceslas Cobergher, peintre 1557?-1634’, *Bulletin de l’Académie Royale d’Archéologie de Belgique* 3 (1923), pp. 218-256, Plantenga, o.c. [n. 2] pp. 3-46, A. Boni, *Scherpenheuvel, Basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis*, Antwerpen-Brussel, Gent-Leuven 1953, Marcel de Maeyer, *Albrecht en Isabella en de Schilderkunst* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten, nr. 9), Brussel 1955, pp. 198-213, G. Mörsch, *Der Zentralbaugedanke im Belgischen Kirchenbau des 17. Jahrhundert*, Bonn 1965, pp. 21-82, A. Lantin, *Scherpenheuvel, Oord van vrede*, Retie 1971, Jan de Hond, *Wenzel*

- Cobergher 'schilder, valentuomo' (1560-1634), onuitgegeven doctoraalscriptie, Nijmegen 1990, Bernadette Mary Huvane, *Wenzel Coebergher, Theodoor Van Loon and the Pilgrimage Church at Scherpenheuvel*, Ph.D., Columbia University 1996, Piet Lombaerde, 'Dominating Space and Landscape: Ostend and Scherpenheuvel', in: Thomas en Duerloo, o.c. [n. 4] pp. 173-185, Krista de Jonge (coordinated by), 'Building Policy and Urbanisation during the Reign of the Archdukes', in: Thomas en Duerloo, o.c. [n. 4] pp. 191-220, Meganck, o.c. [n. 2] pp. 52-94, L. Duerloo, 'Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijke gezag', *Bulletin van de Maatschappij van de Geschiedenis van de Nederlanden* 112 (1997) I, pp. 1-18, L. Duerloo, 'Archducal Piety and Habsburg Power', in: Thomas en Duerloo, o.c. [n. 4] pp. 267-283.
- 6 'uit eygen inventie geordineert een schoone maniere om de voortnoemde plaetse oordentlyck met boomen contourme te beplanten. Onder welke boomen gemaect sullen worden veertien statien oft Capellekens verthoonende die blijschappen ende droefheden van die H. Moeder Godts ende dat den geheelen berch van Scherpenheuvel sal hebben die ghedaente van eene sterre.' P. Numan, *Historie van de mirakelen die onlanx in grooten ghetale ghebeurt zijn door die intercessie ende voorbidden van die H. Maget Maria op een plaetse genoemt Scherpenheuvel bij die stadt Sichen in Brabant*, Brussel 1606, 42. Lombaerde, o.c. [n. 5] p. 178. Coberger schreef zelf op het stadsplan van 1630: 'selon l' intention de Son Altesse'. Boni, o.c. [n. 5] p. 205. Sanderus schreef in 1659: 'Princeps Albertus propria inventione septangularem figuram oppido in formam stellae designavit.' Mörsch, o.c. [n. 5] p. 28.
  - 7 Duerloo, o.c. [n. 5], 1997, p. 15. Duerloo o.c. [n. 5], 1998, p. 273.
  - 8 Enkel in het protestantse Willemstad zal onder impuls van Prins Maurits eveneens een 'ideale' achthoekige Protestantse tempel worden gebouwd. Lombaerde o.c. [n. 5] p. 178.
  - 9 Deze afsluitingen werden door Cobergher in 1624 bij Robrecht de Nole besteld. In het contract voor het hoofdaltaar dat Cobergher in 1622 met Robrecht de Nole had gesloten blijkt dat er oorspronkelijk zeven profeten voor de nis van de rotonde waren besteld. Meganck, o.c. [n. 2] pp. 83-92.
  - 10 Het gebruik van zulke verbonden zijkapellen voor een centraalbouw is in Italië evenwel uiterst zeldzaam. We kennen slechts één vroeger voorbeeld, namelijk de S. Maria degli Angeli te Firenze, gebouwd op een achthoekig grondplan naar een ontwerp van Brunelleschi (vanaf 1434) waar zulke gekoppelde zijkapellen voorkomen. Het is echter veeleer onwaarschijnlijk dat Cobergher dit ontwerp als voorbeeld gebruikt heeft, de kerk was immers op het einde van de 16de eeuw slechts voltooid tot een hoogte van 6 à 7 meter en vermoedelijk in de 17de eeuw in ruïneuze toestand. Bovendien is de functie van de zijkapellen van de S. Maria degli Angeli, die geen pelgrimskerk was, erg onduidelijk. Voor de relatie met Scherpenheuvel, zie: Mörsch, o.c. [n. 5] p. 52, Lantin, o.c. [n. 5] p. 89, Huvane, o.c. [n. 5] pp. 118-120.
  - 11 '... ende na dat drij mael den wech van de kercke ront gegaen hadden kerden naer de herberghe om onse nachtruste aldaer te nemen. '... Des anderen dachs 17. September hilden des s morgens voor het eerst wederomme onze devocie in de kercke waer naer dat drijmaels den wegh van de kercke omgongen, ... ' Antwerpen, Stedelijk Prentenkabinet, Handschriften, M 90-2, III, *Relations de voyages des Moretus*, fol. 7 v. en 11 v.
  - 12 De gravure van Coenradus Lauwers van de stad Scherpenheuvel werd vanaf 1664 toegevoegd in sommige uitgaven van Sanderus' *Chorographia sacra Asperi Collis sive augusta B. Mariae Virginis Basilica* van 1659. Lombaerde, o.c. [n. 5] fig. 6, Duerloo en Thomas o.c. [n. 3] nr. 330.
Deze rondgang aan de binnenzijde van de 'hortus conclusus' bestaat niet meer. Thans worden rondgangen gehouden onmiddellijk rondom de kerk en doorheen de zijkapellen. 'In de basiliek van Scherpenheuvel zijn de kerkgangen niet bang van het altaar! Het is een eenwoud gebruik dat de bezoekers al biddend driemaal rond het altaar en driemaal rond de kerk gaan.' Lantin, o.c. [n. 5] p. 106. We vermoeden dat het voorkomen van een rondgang doorheen de zijkapellen (waarin in een latere bouwfase marmeren platen tegen de wanden van de doorgangen geplaatst werden) veeleer een 19de eeuws gebruik is.
Het is wel merkwaardig dat het voorkomen van zulk 'ambulatorium' bestemd voor pelgrims voorkomt in een andere 17de-eeuwse Mariale devotiekerk, namelijk de Santa Maria della Salute te Venetië, waarvan de bouw een aanvang neemt in 1630. Eigentijdse commentaren van de architect Longhena verklaren hoe deze rondgang het mogelijk maakte om een constante toevloed van pelgrims op te vangen en te leiden langs de zes zijaltaren en het hoofdaltaar. Aldus Longhena: 'Sesta li sarà sei capelle con sei altari serati di colonelle con corridor il qual servirà per andar attorno di capella in capella comodissimamente per passar con le messe senza passar per Chiesa ... et essendo nel mezo della cuba grande cioè nel mezo d'essa chiesa si goderà benissimo tutte le capella, et altari li saranno poi tra la nave grande di essa chiesa et esse capelle sito per potersi andar attorno con le processioni del tempo delle feste principali senza impedimento delli popoli si attroverà nel mezo di essa Chiesa nemeno le messe sarà alli altari...' Archivio di Stato di Venezia, Senato, Terza Filza, 326, fol. 12r-v. Andrew Hopkins, 'Plans and Planning for S. Maria della Salute, Venice', *The Art Bulletin* LXXIX (1997) 5, p. 462.
  - 13 Meganck o.c. [n. 2] pp. 93-94.
  - 14 Bibliografie over Mondovì: Nino Carboneri, *Ascanio Vitozzi, un architetto tra Manierismo e Barocco*, Rome 1966, pp. 65-116, Aurora Scotti, *Ascanio Vitozzi, ingegnere ducale a Torino*, Firenze 1969, pp. 13-18, Nino Carboneri, *Antologia artistica del Monregalese*, Turijn 1971, pp. 97-145, Nino Carboneri, *La Madonna Santissima dal Mondovì a Vico, Santuario Basilica Regina Montis Regalis*, Vicoforte 1990, Giovanni Conterno, *Maria Santissima del Montereale*, Milaan 1993, Wolfgang Lotz, 'Die ovalen Kirchenraume des Cinquecento', *Römischen Jahrbuch für Kunstgeschichte* VII (1955), pp. 76-88, Wolfgang Lotz, *Architettura in Italia 1500-1600*, Milaan 1997, pp. 142-146.
  - 15 Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, p. 67.
  - 16 Scotti, o.c. [n. 14], Martha D. Pollak, *Turin 1564-1680, urban design, military culture, and the creation of the absolutist capital*, Chicago 1991, pp. 44, 57.
  - 17 Tot op heden worden deze plannen bewaard te Turijn. Bibliotheca Nazionale, *Desseins pour la construction de Notre Dame de Mondovì*. Zie Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, pp. 65-97, fig. 48-110. Enkele van deze plannen zijn afgebeeld in Carboneri, o.c. [n. 14], 1990, pp. 7-14.
  - 18 Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, pp. 68-70, fig. 49, 53.
  - 19 Antonio Labacco was een leerling van Antonio da Sangallo de jongere en werkte gedurende zeven jaar aan het prestigieuze houten model dat zijn meester voor de Sint-Pietersbasiliek had ontworpen. Na de dood van Sangallo werd hij van zijn taak ontheven. In 1552, 12 jaren na de eerste publicatie van Serlio's derde boek te Venetië, gaf hij te Rome zijn architectuurtractaat, dat over antieke monumenten handelt, uit. Naast het *Pianta del Tempio seguente*, geeft hij volgende antieke bouwwerken weer: het mausoleum van Hadrianus, het forum van Trajanus met zuil en tempel, de Basilica Aemilia, de drie tempels nabij het theater van Marcellus, een tempel van Venus en de haven van Trajanus. Spoedig volgden heruitgaven in 1557, 1559 en 1572, vanaf 1567 ook in Venetië. De prenten zijn uitgevoerd als kopergravures en hebben een veel grotere kwaliteit dan de houtsnedes gebruikt in Serlio's boek. Labacco's ronde tempel gaat terug op het kerkontwerp van Antonio da Sangallo voor San Giovanni dei Fiorentini maar wordt aldus niet benoemd. Het onderschrift voor het *Pianta del Tempio seguente* luidt: 'La Pianta qui sotto dimostrata è moderna, di nostra inventione, insieme col suo diritto, qual si dimostra nella seguente carta: et benche l'intention nostra fusse di trattar solo di cose antiche, nondimeno ci è parso natarlo insieme con l'altre cose, per

- util' e piacere di ciascuno studioso di quest' arte'. Antonio Labacco, *Libro d'Antonio Labacco appartenente a l'architettura nel qual si figurano alcune notabili antichità di Roma*, Rome 1552, fol. 26-28. Facsimile door Arnaldo Bruschi, *Libro d'Antonio Labacco appartenente a l'architettura*, Milaan 1992. Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, pp. 73-76, fig. 67-76. De grondplannen A 199 en A 200, bewaard in het Uffizi te Firenze, algemeen toegeschreven aan Antonio da Sangallo en beschouwd als niet uitgevoerde ontwerpen voor S. Giovanni dei Fiorentini, vertonen een grote overeenkomst met het grondplan dat vergezeld gaat van een opstandstekening en een doorsnede opgenomen in Labacco's tractaat. Markus Kersting, *San Giovanni dei Fiorentini in Rom und die Zentralbauideen des Cinquecento*, Worms 1994, pp. 37-54.
- 20 Zulke portiek verwijst naar de antieke architectuurtaal. We vinden ze bijvoorbeeld terug in de zogenaamde tempel van Vesta te Tivoli zoals afgebeeld in Andrea Palladio, *Quattro Libri*, Venetië 1570, Libro IV, Capitolo 23, en Bramante's *Tempietto*. In de Madonna della Campagna van Michele Sanmicheli bij Verona is zulk een portiek eveneens aanwezig. Wolfgang Lotz, 'Notes on the centralized church in the Renaissance', *Studies in Italian Renaissance architecture*, Cambridge (Mass.) 1977, pp. 66-73, ill. 36-37. Belangrijk in de context van Mondovi is het voorkomen van zulk een portiek in de *tempio rotondo* opgenomen in het tractaat van Cataneo. Pietro Cataneo, *L'architettura*, Venetië 1554-1567, Libro III, Capitolo XXI. Zie ook: Pietro Cataneo, Giacomo Barozzi da Vignola, *Trattati, con l'aggiunta degli scritti di architettura* (Red. Elena Bassi, Sandro Benedetti, Renato Bonelli), Milaan 1985, pp. 320-323.
- 21 Het voorkomen van centraal geplaatste baldakijnen alsook het afbeelden ervan op grondplannen is niet uitzonderlijk binnen de religieuze architectuurpraktijk van de 16de eeuw, denken we maar aan de Sint-Pieter of enkele grondplannen opgenomen in Serlio. Voor Sint-Pieter, zie de gravure van Etienne Dupérac. Kersting, o.c. [n. 19] p. 181. Serlio, *Quinto Libro*, Parijs 1547, fol. 2, fol. 7, fol. 8 verso. Een centraal geplaatst baldakijn komt evenwel nergens voor bij overige Italiaanse Mariale bedevaartskerken. Het is niet duidelijk of het miraculeuze Mariabeeld steeds of enkel op speciale feestdagen hier of op het hoofdaltaar geplaatst werd. Mogelijk heeft deze plaatsing wel te maken met de wil om een omgang te creëren binnen de centrale ruimte voor het circuleren van de pelgrims.
- 22 Onderaan het zeer gedetailleerd uitgewerkte ontwerp plaatst hij een kader met hierin het opschrift: 'huius deipara virginis templi a monte regali penes vicum perillustris hercules niger comes s. frōti, ac a secretis ser. Sab. Ducis consiliarius, nec non eiusdem generalis Praefectae arcibus, delineationem a se ipso inventam ut vides delineavit.' De aanwezigheid van dit fijn onderschrift en het feit dat de tekening erg gedetailleerd en verzorgd is uitgewerkt, doen vermoeden dat men misschien van plan was hiervan later een gravure te maken. Hiertoe bestaan evenwel geen verdere aanwijzingen.
- 23 Van dit project bestaat een opstand en een grondplan, gegraveerd door Giacomo Fornaseri in 1597. Een opstand en half grondplan op één vel papier is bewaard in het Archivio di Stato di Torino en een volledig grondplan in de *Bibliotheca Reale di Torino*. Grondplan, doorsnede en opstand werden later opgenomen in *Theatrum Statuum Regiae Celsitudinis Sabaudiae Ducis*, Amsterdam 1682, een werk gewijd aan de - voltooide en onvoltooide - bouwwerken van de hertogen van Savoie. Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, p. 82, fig. 102-105. Carboneri, o.c. [n. 14], 1971, pp. 104-105. Carboneri, o.c. [n. 14], 1990, pp. 10-11.
- 24 Mogelijk gaan deze veranderingen terug op Pellegrino Tibaldi's ontwerp voor de S. Lorenzo te Milaan of het ontwerp van Alessi voor de S. Maria di Carignano te Genua. Lotz, o.c. [n. 14], 1955, p. 83.
- 25 De ingangsportalen op de dwarsassen zijn reeds aanwezig op de voorontwerpen van Negro di Sanfront maar komen we ook tegen op het ontwerp voor de S. Giacomo in Augusta van Francesco da Volterra dat dateert van omstreeks 1590. Bewaard te Stockholm, Nationaal Museum, Lotz, o.c. [n. 14], 1955, p. 59. Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, fig. 138.
- 26 Ook de kapel met de Heilige Lijkwade aan de kathedraal van Turijn werd een belangrijk propagandamiddel van de hertogen van Savoie. Pollak, o.c. [n. 16], John Beldon Scott, 'Seeing the Shroud: Guarini's Reliquary Chapel in Turin and the Ostension of a Dynastic Relic', *The Art Bulletin* LXXVII (1995) 4, pp. 609-637.
- 27 Conterno, o.c. [n. 14] pp. 60-61.
- 28 Staale Sinding-Larsen, 'Some functional and iconographical aspects of the centralized church in the Italian Renaissance, *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* II (1965), pp. 203-252. Lotz, o.c. [n. 20] pp. 66-73. D. Marcucci, *Santuari Mariani d'Italia, Storia-fede-arte*, Milaan 1987. Claudia Conforti, 'Cupola, chiese a pianta centrale e culto mariano nel rinascimento italiano', *Lo specchio del cielo, Forme significati tecniche e funzioni della cupola dal Pantheon al Novecento* (red. Claudia Conforti), Milaan 1997, pp. 67-86.
- 29 Mörsch, o.c. [n. 5] pp. 53-55. Albrecht kende dit gebouw hoogstwaarschijnlijk gedurende zijn verblijf te Portugal als vice-koning. Huvane nuanceert terecht het belang dat Mörsch hecht aan de betekenis van dit gebouw voor Scherpenheuvel. Huvane, o.c. [n. 5] p. 117.
- 30 Wolfgang Götz, *Zentralbau und Zentralbautendenz in der Gotischen Architektur*, Berlijn 1968, pp. 45-70, 273-284, 359-367.
- 31 Lotz, o.c. [n. 14], 1955, p. 88.
- 32 Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, pp. 81-84, fig. 91-93, 98-100. Federico Zuccaro, die in 1605 de in constructie zijnde kerk bezoekt, vermeldt een ander project met een groot achthoekig plein omgeven door portieken: 'Vi si fabrica inoltre, avanti la Chiesa, una gran piazza in forma ottangona ... attorno a questa piazza vi sono portici ... con commoda fontana nel mezzo, e parte di esse case già fabricate con un commodo Hospitale per li pelligrini, et un altro per li Orfani, in guisa di Seminario'. Brief aan Pio Leone Casella, 6 februari. 1606, zie Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, pp. 84, 99. Scotti benadrukt het vernieuwende karakter van de plannen van Vitozzi: 'Anche per questo, l'idea di partenza può essere tratta dall' Italia centrale (si pensi all'atrio chiuso davanti alla chiesa di S. Maria di Loreto costruito dal Sangallo) ma a Vicoforte, essa acquista un valore scenografico nuovo.' Scotti, o.c. [n. 14] p. 18.
- 33 Op 2 mei 1598 wordt het verdrag van Vervins getekend dat een poging deed vrede te sluiten tussen drie oorlogvoerende partijen: aan de ene kant Filips II, koning van Spanje, en zijn schoonzoon en bondgenoot hertog Carlo Emanuele, en aan de andere kant Hendrik IV, koning van Frankrijk en Navarra. Het verdrag was vooreerst een triomf van de katholieke partijen en was pas mogelijk nadat Hendrik IV in 1593 het calvinisme had afgezworen. Ook over de Zuidelijke Nederlanden werd onderhandeld. Nadat het hof te Madrid het bestaan erkend had van een twistgebied tussen Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden werden beslissingen genomen over de oprichting van de (relatief) soevereine Zuidelijke Nederlanden en de rol die de aartshertogen hierin zouden spelen. Hiermee won Spanje het van de eisen van de protestantse bondgenoten van Hendrik IV, die pleitten voor een volledige afstand van Spanje over de erfenis van het Bourgondische Rijk. Duerloo en Thomas, o.c. [n. 3] nr. 135, pp. 106-108.
- 34 Bijvoorbeeld de twee engelenfiguren op de voorgevel. De linkse engel draagt in zijn hand een fakkel, de rechtse een olijftak, twee attributen die met de vrede in verband staan. Claudia Banz, 'Anmerkungen zum Ausstattungsprogramm der Marienwallfahrtskirche in Scherpenheuvel', Thomas en Duerloo, o.c. [n. 4] pp. 161-172. De betekenisverrijking van een Mariakerk met de vrede is niet zo uitzonderlijk. Aan de S. Maria della Pace te Rome werd eenzelfde betekenis toegedicht door Sixtus IV nadat er in 1482 een einde kwam aan de oorlog tussen Milaan en Napels, die in Firenze was uitgelokt door de samenwerking van de Pazzi en de moord op Giuliano de Medici. Lotz, o.c. [n. 20] p. 68.
- 35 Meganck o.c. [n. 2] p. 82.
- 36 Reeds meermaals werd gewezen op de invloed van Labacco's gravure op het ontwerp van Longhena voor de Santa Maria della Salute. Zie onder meer, Rudolf Wittkower, 'Santa Maria della Salute', *Studies in the Italian Baroque*, Londen 1975, p. 148. Zie ook voetnoot 12.

- 37 In het plaatsen van zuilen is mogelijk een inspiratie aanwezig van de behandeling van de zijarmen van het grondplan voor de Sint-Pieter zoals opgenomen in Serlio. *Terzo Libro*, Venetië 1540, fol. 16V. De serliana, duidelijk zichtbaar op de gravures van *Theatrum Sabaudiae*, o. c. [n. 23], werd uiteindelijk niet uitgevoerd – in de plaats daarvan kwam er een horizontaal doorlopend balkwerk – maar we vinden het thema wel weer in de afwerking van de interieurs van de zijkapellen.
- 38 Lombaerde, o.c. [n. 5] p. 182. Duerloo en Thomas, o.c. [n. 3] nr. 401.
- 39 Mededeling van Prof. Dr. Luc Duerloo.
- 40 Frédéric August Ferdinand de Reiffenberg, 'Itinéraire de l'Archiduc Albert, de la reine d'Espagne Marguerite d'Autriche et de l'infante Isabelle en 1599 et 1600', *Nouveaux mémoires de l'Académie royale des sciences et belles-lettres de Bruxelles*, 14 (1841), pp. 22-26, M. de Villermont, *L'Infante Isabelle, gouvernante des Pays-Bas*, I, Parijs 1912, pp. 169-181, Duerloo, o.c. [n. 5], 1997, p. 11, zie ook inleiding Duerloo en Thomas, o.c. [n. 3].
- 41 In het Algemeen Rijksarchief te Brussel bevindt zich een rekening waaruit blijkt dat de aartshertogen gravures bestelden van de basiliek van Loreto. 'Plaetsnijder. Item Stephano van Schooren bet(aelt) de somme van veerthien ponden acht schell() arthois ter causen van mette menne getrocken ende gemaect te hebbene een copie vande plante vande kercke van ons Lieve Vrouw van Loretten ende op beijde syden met Italiensche letter geschreven alle die aultaren schilderijen sepulturen ende ciraten binnen des() kercke wesende. Mitsgaders van noch gemaect te hebbene een ander copie van() plante van het middelste van() voers() kercke met het Italiaensch geschrift daerby gevueght wesende eene declaratie van() gesteltenisse ende hoochde van() voers() partyen inde heijlige plaetsen van() selve kercke begrepen. dus hier bijden billette vander daten 8 november xvjC tweentwintich des() --- xiiij viiiij s.' Brussel. Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, 27512, Tweede rekening 1.10.1622-30.9.1623 (fol. 20r).
- 42 'Altro ch'antico Dorico, o Corintho/ O Ionico, o Composto o pur Toscano/ Ordine scopro, che da ingegno humano/ Possa formarsi et essere distinto./ Tempio Real che di gran lunga haí vinto/ L'opere d'Agrippa e Mole d'Adriano./ Le Terme d'Antonio, e Diocletiano./ Oggi mi vedi a le tue lodi accinto.' Carboneri, o.c. [n. 14], 1966, p. 101. Conforti, o.c. [n. 28] p. 83. Voor de betekenis van het Pantheon als Mariakerk, zie: Richard Krautheimer, 'Sancta Maria Rotunda', *Studies in Early Christian, Mediaeval and Renaissance Architecture*, New York 1969, pp. 107-114. T. Buddensieg, 'Criticism and praise of the Pantheon in the Middle Ages and the Renaissance', *Classical Influences on European Culture, A.D. 500-1500* (red. R.R. Bolgar), Cambridge 1971, pp. 259-267.
- 43 'Crescente exinde per Orbem totum Miraculorum famâ, "Albertus Pius, & Isabella Clara Eugenia", Principes nostri, qui locum hunc semper in delitiis habuerunt, & solenni ac stato quasi ritu, annis fermè singulis cum universâ Aulâ visitorunt, magnificam ac verè Regiam à fundamentis, formâ rotundâ Basilicam eidem Divae excitandam curarunt. Est enim figura circularis omnium capacissima, quae rectè sanctissimae Dei Genitrici adaptatur, de quâ canit Ecclesia "Quia quem coeli capere non poterant, tuo gremio contulisti." Eademque figura, quòd undique clausa sit, Virginalium Dei-Parae clausurum aptissimè repraesentat: & symbolum etiam munditiae apud veteres semper extitit, teste Virgilio epigrammate de "Viro Bono" cuius ratio est, quia figura orbicularis angulis caret, in quibus sordes facilè delitescunt: Poniturque aeternitatis hieroglyphicum. Quae omnia B. Virgini quàm mirè conveniunt ... Sic Numa Pompilius Romae Rotundam aedem fertur sacrasse Vestae. Sic Augustus Caesar, Agrippae nomine Diis omnibus templum rotundo ambitu deicavit, & inscripsit, "Pantheon": quod postea B. Bonifacius Papa IV. expurgatum à vanâ gentilium superstitione, in honorem beatae semper Virginis Mariae, & omnium Martyrum, tempore Phocae Imp. Dedicavit: in quod duo de triginta curribus ossa sanctorum Martyrum, è diversis Urbis coemeteriis essossa, solenniter illata fuerunt: diciturque "Sancta Maria Rotunda".' Augustino Wichmans, *Brabantia Mariana Tripartita*, Antwerpen 1632, pp. 507- 509, Meganck, o.c. [n. 2] p. 73. In zijn index wordt de kerk van Scherpenheuvel zelfs omschreven als 'rotunda templa quare ab antiquis constructa fuerint'. Voor de symbolische betekenis van de koepel zie: Rudolf Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism*, New York 1971, pp. 27-32.
- 44 'B. Carolus' (ut talis enim ab antiquo etiamnum colitur in variis ecclesiis Belgii, Germaniae & Franciae) à rerum gestarum magnitudine cognomento 'Magnus', & Principum Christianorum Maximus, sicuti cum aliis Regnis Ducatum Brabantiae, ita quoque Marianam Suorum Maiorum Pietatem à 'ipinis' meredavit, atque apud suos propagavit... Excellit inter haec "Basilica Aquis-Granensis" rotundo schemate constructa, auro, argento, columnis marmoris Roma & Ravennâ aduectis ...'. Wichmans, o.c. [n. 43] pp. 69-70.
- 45 Thomas DaCosta Kaufmann, 'Archduke Albrecht as an Austrian Habsburg and Prince of the Empire', Thomas en Duerloo, o.c. [n.4] pp. 15-26. Luc Duerloo wijst erop dat de verering van Maria bij de Habsburgers bijzonder sterk was. Luc Duerloo, o.c. [n. 5], 1998, pp. 267-279.
- 46 Thomas DaCosta Kaufmann wijst op een merkwaardige overeenkomst wat betreft de rol die Albrecht speelde in de bouw van Scherpenheuvel en de rol die Ferdinand II speelde in de bouw van Schloss Stern (Villa Hvězda). Het grondplan van deze villa, gelegen ten westen van Praag, is gebaseerd op een zeshoekige ster. Hoewel het niet uitgesloten is, maar ook niet bewezen, dat deze villa als voorbeeld diende voor het stervormige concept van Scherpenheuvel, zien we voorzeker hoe in beide gevallen de hertog de aandrager is van een sterk omlijnd, ideaal plan dat vervolgens door de architect diende te worden uitgewerkt. Schloss Stern werd uitgewerkt door Bonifaz Wollmut. Thomas DaCosta Kaufmann, *Court, Cloister, and City, The Art and Culture of Central Europe, 1450-1800*, Chicago 1995, pp. 147-148. Kaufmann, o.c. [n. 45] p. 21. Piet Lombaerde vermeldt hoe in 1608 de protestantse Graaf Ernst van Holstein-Schaumburg voor de bouw van zijn mausoleum achter de Sint-Martinuskerk van Stadthagen ook opteert voor een zevenhoekig grondplan. Lombaerde, o.c. [n. 5] p. 178.